

تبارشناسی پارک‌های شهری دوره پهلوی اول، نمونه موردی: باغ ملی تهران*

تاریخ دریافت: ۹۰/۱۰/۱۴
تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۶/۱۰

فرح حبیب** - ایرج اعتصام*** - سیده‌های قدوسی فر***

چکیده

پارک‌ها به عنوان یک از مهمترین عناصر در فضای سبز شهری، نقش بسیار مهمی در زندگی اجتماعی و مراودات فرهنگی شهرنشینان دارند. در فرهنگ ما اگر چه ایجاد فضای سبز به معنای خاص آن به صورت "باغ" پیشینه بسیار کهنی دارد و به دوره هخامنشیان باز می‌گردد، اما از اواسط دوره قاجار و به دنبال افزایش مراودات ایران با غرب، شاهد تأثیر پذیری سبک باغسازی در ایران از سبک‌های غربی می‌باشیم. با این حال حضور پارک‌های شهری به مفهوم امروزی در فضای شهر های ایران سابقه چندان طولانی نداشته و به ابتدای دوره پهلوی اول باز می‌گردد. «باغ ملی تهران» که از آن به عنوان نخستین پارک عمومی شهری در ایران یاد می‌گردد، اگر چه دارای عمر بسیار کوتاهی در ابتدای قرن حاضر بوده است، ولی اهمیت بسیار زیادی در فضای شهری تهران به عنوان اولین پارک شهری داشته است. در این راستا شناسایی ساختار و ویژگی‌های باغ ملی تهران به عنوان نخستین پارک در ایران می‌تواند راهگشای شناسایی روش و سبک معماری منظر در دوره پهلوی اول باشد. پژوهش حاضر با استفاده از روش پژوهش مطالعه موردی به دنبال شناسایی عوامل تأثیر گذار در شکل‌گیری پارک‌های شهری در ایران و بازشناسی باغ ملی تهران به عنوان نخستین پارک شهری ایران می‌باشد. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که شکل‌گیری پارک‌های شهری در دوره پهلوی اول در ایران معلول عوامل داخلی و خارجی مختلفی بوده است. از سوی دیگر نخستین پارک‌های شهری در تهران و ایران تحت تأثیر سبک‌های معماری منظر غربی شکل گرفته اند.

واژگان کلیدی: پارک‌های شهری، پهلوی اول، باغ ملی.

* این مقاله مستخرج از پایان نامه دوره دکتری معماری سیده‌های قدوسی فر با عنوان «تبارشناسی طراحی پارک در ایران و تدوین گونه‌ها» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات می‌باشد.

** دانشیار شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

*** استاد معماری، پردیس هنرهای زیبای، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

**** دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

مقدمه

پارک‌های شهری زاینده تحولاتی در عرصه زندگی اجتماعی و شهری می‌باشد که همگام با سایر جنبه‌های معماری و شهرسازی متأثر از غرب، از دوره قاجار آغاز گردیده (Soltani, 2007) و در دوره پهلوی تبلور یافته است. گرچه آغاز استفاده از عنوان «پارک» به دوره قاجار و به باغ‌هایی همچون پارک‌های ظل‌السلطان، امین‌الدوله و اتابک باز می‌گردد، ولی تجلی واقعی آن به شکل فضاهای سبز عمومی، تا شکل‌گیری باغ‌های ملی در دوره پهلوی اول ظهور نیافت.

در شهر تهران به دنبال تغییراتی که در عرصه شهرسازی در دوره قاجار و پهلوی اول روی داد، اولین پارک عمومی با عنوان باغ‌ملی در سال ۱۳۰۷ تأسیس شده و با وجود عمر بسیار کوتاه خود، دارای چنان اهمیتی گردید که هنوز هم در یاد شهروندان باقی مانده است. این پژوهش به شناسایی عوامل مؤثر در نفوذ باغ‌سازی غربی و شکل‌گیری پارک‌ها در ایران پرداخته و سپس با نگاهی به طراحی پارک‌ها در دوره پهلوی اول، به مطالعه درباره ویژگی‌های اصلی باغ‌ملی خواهد پرداخت و با مقایسه ویژگی‌های آن با شیوه‌های باغ‌سازی دنیا سعی در تبارشناسی سبک‌های به‌کاررفته در آن خواهد نمود. بر این اساس این پژوهش به دنبال پاسخگویی به سؤالات زیر است:

- عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری پارک‌های شهری در ایران دوره پهلوی اول کدامند؟
- ویژگی‌های اصلی باغ‌ملی چه چیزهایی بوده‌اند؟
- ویژگی‌های اصلی باغ‌ملی تحت تأثیر چه سبک‌هایی از باغ‌سازی قرار داشته است؟

۱. روش پژوهش

این مقاله پژوهشی کیفی از نوعی مطالعه موردی است و نوعی پژوهش اکتشافی است. روش پژوهش مبتنی بر روش تئوری‌سازی داده‌بنیاد است. مطالعه از لحاظ هدف از نوع پژوهش توسعه‌ای است و از لحاظ اطلاعات به کار رفته پژوهش کتابخانه‌ای است.

۲. عوامل خارجی نفوذ باغ‌سازی غرب در ایران

باغ‌سازی در ایران دارای تاریخی کهن است. باغ محوطه‌ای است نوعاً محصور، که در آن گل و ریاحین و اشجار مثمر و سبزی آلات و جز آن‌ها غرس و زراعت می‌کنند (Dehkhoda, 1998). باغ محوطه‌ای کاملاً محصور است، ساخته انسان با بهره‌گیری از گل و گیاه، درخت، آب و بناهای ویژه که بر قواعد هندسی و باورها مبتنی است. از دیدگاه ترنر باغ قطعه زمینی قابل کشت است که برای جلوگیری از هجوم گاوها محصور شده و برای استفاده و تفریح انسان مناسب‌سازی شده است (Turner, 2005, p. 1). بر این اساس یکی از ویژگی‌های مهم باغ محصور و خصوصی بودن آن است.

شکل‌گیری پارک‌ها به عنوان فضای سبز عمومی به قرن ۱۸ میلادی در اروپا بازمی‌گردد (Turner, 2005, p. 348). پارک منطقه یا قطعه زمین عمومی در یک شهر است که برای پیاده‌روی، بازی و استراحت مورد استفاده قرار می‌گیرد (Dictio- nary, 2003, p. 920) و معمولاً با امکاناتی نظیر زمین‌های بازی، گردشگاه‌ها و زمین‌های ورزشی تجهیز می‌شود و مشتمل بر درختان و چمنزار است (Soltani, 2007). این نوع فضا سازی‌ها در شهرها برای تفریح عامه، جا افتاده‌ترین شیوه احداث تفرجگاه‌ها به شمار می‌رود (Salehifard, Khakpoor, Rafiy, & Tavangar, 2010). باغ و پارک گرچه دارای مشترکات ملموسی هستند، لیکن نقطه تمایز اصلی آن‌ها در خصوصی بودن باغ و عمومی بودن پارک است (Soltani, 2007).

تأثیر باغ‌سازی غرب بر ایران، به اواسط دوره قاجار و گسترش مراودات ایران با غرب بازمی‌گردد. در واقع شکل‌گیری پارک‌های شهری در ایران معلول عوامل مختلفی همچون آمدن مستشاران خارجی به ایران، سفر شاه و درباریان و برخی جهانگردان ایرانی به غرب و همچنین به وجود آمدن برخی تغییرات در ساختار شهرهای ایران است.

۱-۲- سفر ایرانیان به غرب و توصیف پارک‌ها و باغ‌های غربی در سفرنامه‌ها

صحبت از باغ‌ها و پارک‌های غربی در بسیاری از سفرنامه‌های جهانگردان ایرانی که به غرب سفر کرده‌اند قابل ملاحظه است. میرزا ابوطالب‌خان در سفرنامه خود می‌نویسد: از اختراعات پسندیده «انگلند»، «اسکیر» و «پرک» است که به غایت رونق شهر می‌دهد (Abu-TalebKhan, 1984, p. 185). «پارک» عبارت از میدانی است محصور به دیوار که مرغزار و آب جاری و پل‌های سنگ مرمر یا آهنی بر آن بسته‌اند و قطارهای درختان سایه‌دار دارد و برای چرای جانوران مطبخ موضوع است. یک جانب آن عمارت و باغ و بستان نیز است. در هر شهر دو سه پارک و روز شنبه مطاف اکثر صغیر و کبیر آن شهر است (Abu-TalebKhan, 1984, p. 67). وی در ذکر بلنیم^۱ پارک (در انگلستان) می‌نویسد: بی‌غائله سخن‌سازی، در روی زمین مثل این «پرک» مکانی نیست. نه‌های متعدد در این «پرک» جاری است. به خصوص یک دریاچه عالی که پل‌های با شأن و شکوه به آن بسته‌اند. (Ibid, p. 121)

وی در وصف باغ عموم تیلری^۲ در فرانسه نیز می‌نویسد: [تیلری یعنی] جلوخان بیرون عمارت [پادشاهی] و پایین باغ و جلوخان. با آنکه در عمارت آن باغ «بونوپارت»^۳ می‌نشیند، این مواضع سیرگاه عام است. پایین باغ موضعی است مربع و

طولانی مشتمل بر نهرها و حوض‌های فواره‌دار و درختان موزون و اقسام گل و ریاحین و خیابان‌هاست. صورت‌های سنگین (پیکره‌های سنگی) کار استادان قدیم در خیابان‌ها به ستون‌ها نصب کرده‌اند. (Ibid, p. 310)

حاج سیاح نیز در سفرنامه خود، به باغچه‌های عمومی‌ای که در بسیاری از شهرهای اروپایی برای تفریح مردم وجود داشته‌اند، اشاره دارد. وی در سفرنامه خود توصیفی از باغ‌های عمومی، باغ‌وحش‌ها، و باغ نباتات را شهرهای مختلف اروپایی آورده است. از آن جمله توصیف گاردن دیویلا و باغ‌وحش شهر میلان (Hajj_Sayyah, 1984, p. 117) باغچه عمومی و باغچه نباتات در تورین (Ibid, pp. 124,125) باغچه شهر جنوا (Ibid, p. 130) باغچه عمومی شهر موناکو (Ibid, p. 133) باغچه فانتن در شهر نیم فرانسه (Ibid, p. 141) باغچه عمومی موسوم به شات دفلر در والانس^۴ (Ibid, p. 145)، باغچه ژاردن لوه در دیژن^۵ (Ibid, p. 153)، ژاردن دپلانت^۶ (Ibid, pp. 177,178) و بوادبولن^۷ (Ibid, p. 180) در پاریس، باغ‌وحش (Ibid, p. 206)، هایدپارک^۸ (Ibid, p. 213)، سنت جامس^۹ پارک (سنت جیمز) و رجنس پارک^{۱۰} (ریجنت) و گرین پارک^{۱۱} (Ibid, p. 216) در لندن و باغچه‌های عمومی اشتوتگارت (Ibid, p. 469)، ژاردن دوانگله^{۱۲} در ژنو (Ibid, p. 252) باغچه‌های نباتات کارلسروهه و فرانکفورت و بسیاری از باغها و پارک‌های دیگر در نقاط مختلف اروپا.

حاج امین‌الدوله نیز در سفر خود به فرنگ از باغ‌هایی چون باغ‌وحش ماری باغ‌وحش و باغ‌نباتاتی در لندن و بلژیک بازدید نموده و وصف آن را در سفرنامه خود آورده است (Amin-o-Doleh, 1982, pp. 174, 262, 264, 302).

۲-۲- باغبان‌های خارجی و محصولین بازگشته از فرنگ

استفاده از مستشاران خارجی در بسیاری از زمینه‌ها، از معماری و شهرسازی تا باغ‌سازی، موضوعی است که در شکل‌گیری عرصه‌های مختلف محیط در ایران دوره قاجار و پهلوی اول تأثیرگذار بوده است. در این میان استفاده از باغبان‌ها و طراحان باغ فرنگی نیز باعث نفوذ بیشتر باغ‌سازی غربی در ایران گردیده است که در آن میان می‌توان به باغبان‌های خارجی باغ‌های کامرانیه، و امیریه (Soltanzadeh, 2003) و باغبانی انگلیسی با نام برتون که برای ناصرالدین‌شاه کار می‌کرد اشاره کرد (Soltani, 2007). از سوی دیگر محصلان ایرانی تحصیل کرده در فرنگ نیز در گسترش نفوذ باغ‌سازی غرب در دوره پهلوی اول موثر بودند. اگرچه کارهای این افراد در ایران بسیار محدود بوده‌اند. در این میان، گورکیان معماری است که فعالیت‌هایی در زمینه باغسازی داشته است. (تصویر ۱)

تصویر ۱: باغ هیبر، گورکیان

(Shahcheraghi, 2010, p. 237)

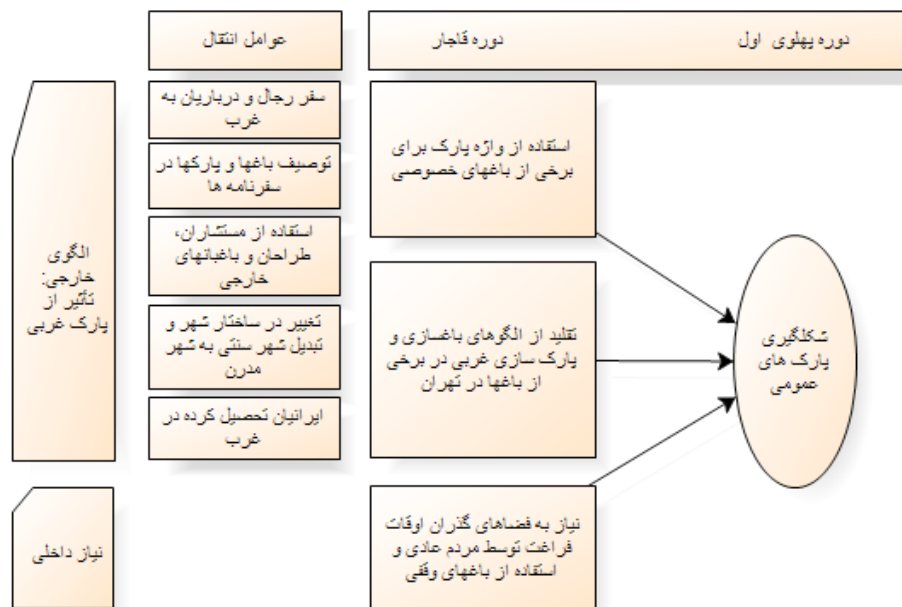
۲-۳- دگرگونی ساختار شهر و پیروی از شهرسازی غربی

پس از عصر روشنگری و انقلاب صنعتی در غرب و به دنبال آن مهاجرت روستائیان، شهرها گسترش یافتند. گسترش شهرها و جدا شدن شهرها از دامان طبیعت سبب اهمیت یافتن فضاهای سبز شهری و پارک‌ها گردید. این موضوع را می‌توان در نظریات جدید شهرسازی که در آن سال‌ها مطرح می‌گردیدند، همچون نظریات شهرسازی هونارد، (Lampug- nani, 2002, p. 58) شهر خطی سوریا (Ibid, p. 20) و باغشهر هاوارد (Ibid, p. 30) ملاحظه نمود.

در ایران اواسط دوره قاجار نیز، شاهد تغییراتی در ساختار شهرها (به ویژه تهران) به صورت الگوبرداری از شهرهای غربی هستیم که یک‌باره چهره شهر کهن را دگرگون می‌کند و مفهوم شهر اروپایی را به گونه‌ای صوری جایگزین آن می‌سازد (Habibi, 2006, p. 22). در دوره قاجار خیابان مفهوم تازه‌ای می‌یابد (Ibid, p. 20) و خیابان‌های جدیدی مثل باب‌همایون،

ناصری، اکبرآباد و مریضخانه در تهران ساخته می‌شوند. میدان‌های جدید شهری (با الگوی اروپایی) ساخته می‌شوند و وسایل نقلیه جدید وارد خیابان‌ها می‌شوند (Habibi, 2006; Mirmiran & Etesam, 2009). در دوره پهلوی اول شهر به نمادی کامل از نوگرایی تبدیل می‌گردد و شهر الگو را از دگرگونی‌های کالبدی-فضایی ناشی از نوآوری و نوپردازی شهر قرن نوزدهمی می‌گیرد (Habibi, 2006, pp. 28, 29). در این دوران مدل رواج یافته اروپایی در تخریب بافت‌های قدیمی برای ایجاد خیابان‌های عریض اتومبیل‌رو و شریان‌های ترافیکی عمود بر هم در شهرهای ایران متداول می‌گردد (Mirmiran & Etesam, 2009, p. 19). تصویب قانون جدید بلدیه در سال ۱۳۰۹ و تهیه نقشه برای برخی از شهرهای ایران همچون تهران و همدان از اقدامات نوگرایانه در زمینه شهر است که در این دوره صورت می‌گیرد (Habibi, 1990). این تغییراتی که در ساختار شهرهای ایران و به ویژه تهران روی می‌دهد، ساختار شهر را از شکل سنتی آن خارج می‌سازد و به دنبال ایجاد ساختارهای جدید شهری است که پارک‌ها یا فضاهای سبز عمومی یکی از آنها به‌شمار می‌روند.

تصویر ۲: مراحل شکل‌گیری پارک‌ها در ایران

۳. عوامل داخلی شکل‌گیری پارک در ایران

آشنایی ایرانیان با شهرها و شیوه احداث پارک و باغ در اروپا، آغازگر تحولاتی بود که عرصه معماری منظر را در ایران از مسیر گذشته خود منحرف ساخت. در دوره قاجار این تحولات سبب شکل‌گیری برخی از باغ‌های رجال سیاسی به تقلید از اصول باغ‌سازی اروپایی گردید و نخستین باغ‌ها به سبک اروپایی در تهران بنا شدند. بدین ترتیب باغ‌سازی غربی در ایران راه پیدا کرد و باغ‌سازی سنتی را دستخوش تغییر نمود. تأثیر باغ‌سازی اروپایی در این دوره را می‌توان در باغ‌های فرح‌آباد، صاحبقرانیه، سعدآباد، امین‌الدوله، عشرت‌آباد و باغ‌شاه ملاحظه نمود. استفاده از خطوط منحنی و غیرمستقارن، تپه‌های مصنوعی، خیابان‌ها و قطعات مختلف‌الشکل مستطیل، مستدیر، قوس، لوزی و بیضی؛ دریاچه، جزیره، تپه‌های طبیعی‌نما، فواره، آبشار، مجسمه، تزئینات، مبلمان فرنگی و گلخانه از ویژگی‌های باغ‌سازی اروپایی بود که در باغ‌سازی ایران نفوذ کرد.

از دیگر تأثیرات نفوذ باغ‌سازی غربی در این دوره، استفاده از واژه پارک است که به برخی از باغ‌های خصوصی اطلاق می‌شد. در این دوره عناوینی چون پارک ظل‌السلطان، پارک امین‌الدوله، پارک اتابک در ارتباط با برخی از باغ‌ها به کار رفت (Soltani, 2007). اما این پارک‌ها فاقد یکی از مهم‌ترین ویژگی پارک‌های امروزی که جنبه عمومی بودن آنها است، بودند. گرچه موارد فوق متأثر از آشنایی ایرانیان با شیوه‌های باغ‌سازی غربی است، ولی عاملی درونی‌ای نیز وجود داشت که دارای نقش مهمی در شکل‌گیری پارک‌ها در ایران است و آن احساس نیاز شهروندان عادی به فضاهای سبز عمومی برای گذران اوقات فراغت است. در واقع در دوره قاجار، فضاهای سبزی نیز وجود داشتند که توسط مردم عادی و به صورت عمومی استفاده می‌شدند. مهم‌ترین این فضاها، باغ‌های وقفی و امامزاده‌ها بودند. در این زمان هر باغچه و مزرعه

و تفرجگاهی، اعم از شخصی و وقفی و اجاره‌ای که مردم اذن دخول در آن می‌یافتند، تفریحگاه به حساب می‌رفت، مانند باغ‌های عشرت‌آباد، یوسف‌آباد، بهجت‌آباد، جمشیدآباد، باغاناری، عباس‌آباد، فیشرآباد و دیگر فضاهای امامزاده‌ها و باغ و باغات و سبزه راه‌های اطراف آن‌ها مانند شاه‌عبدالعظیم و باغ‌های وقفی اطراف آن مانند باغ‌های ملک، طوطی، سراج، بی‌بی‌زبیده، امامزاده حسن، امامزاده معصوم، سیدملک‌خاتون، امامزاده گل‌زرد، استخر ارمنی‌ها، آسیاب گاو‌میشی، باغچه علیجان (Shahriban, 1992a, p. 381) و باغ مستوفی در ونک که میرزا یوسف‌خان مستوفی‌الممالک برای نزول و استراحت زوار (امامزاده داود) وقف نموده بود (Ibid, pp.389, 390).

۴. پارک در دوره پهلوی اول

گرچه دوره قاجار آغاز تأثیرپذیری باغ‌سازی ایران از الگوهای غربی است، لیکن ایجاد فضای سبز عمومی (پارک‌ها) تا دوره پهلوی اول مطرح نبود. اولین پارک‌های عمومی، باغ‌های ملی بودند که به دنبال احساس نیاز به وجود فضای سبز عمومی در برخی از شهرهای ایران همچون تهران و قزوین شکل گرفتند (تصویر ۳). به نظر می‌رسد عبارت «باغ ملی»^{۱۳} برگرفته از اصطلاح مشابه انگلیسی در شهرهای اروپا و آمریکا است که در راستای سیاست تجدد و ترقی دوره پهلوی اول مورد توجه قرار گرفت (Soltani, 2007).

تصویر ۳: باغ ملی قزوین

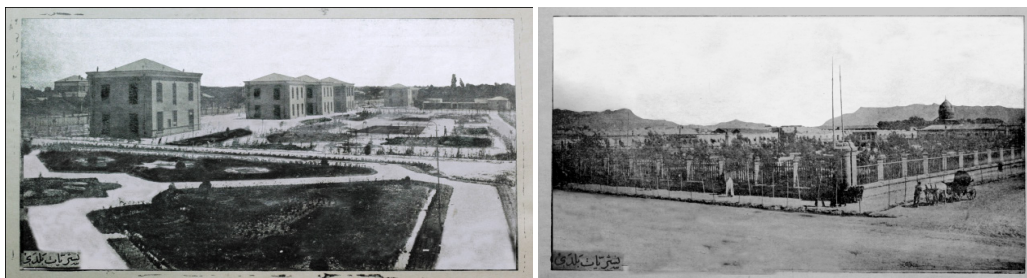

(Baladiech, 1933, pp. 301, 302)

۵. باغ ملی، نخستین فضای سبز عمومی در تهران

اهمیت وجود فضاهای سبز شهری در شهر تهران، مسئولان بلدیة را به ساخت پارک شهری عمومی ترغیب نمود. بر اساس اسناد منتشرشده از جلسات بلدیة، تهران در دوره پهلوی اول حداقل دارای دو فضای سبز عمومی که عبارت بودند از: باغ ملی و باغ فردوس (در جنوب تهران) (Baladiech, 1930, p. 76) بوده است. (تصویر ۴- راست) البته فضاهای سبز متعلق به بناهای دولتی نیز از دیگر فضاهای سبز شهری در تهران بودند که از آن میان می‌توان به باغ بلدیة اشاره نمود (تصویر ۴- چپ). آنچه از سبک طراحی این باغ‌ها در دوره پهلوی اول برداشت می‌شود، تأثیر سبک‌های باغ‌سازی غربی بر آن‌ها است.

تصویر ۴- راست: باغ فردوس در جنوب تهران تصویر ۴- چپ: عمارت و باغ بلدیة

(Baladiech, 1931, pp. 6, 7) (Baladiech, 1931, pp. 34, 35)

باغ‌ملی تهران نخستین پارک عمومی ساخته‌شده در تهران است که امروز از میان رفته است. این پارک در شمال خیابان باغشاه واقع گردیده بود (تصویر ۶). خیابان باغشاه که پس از خرابی دروازه آن، اسم خیابان سپه روی آن گذارده شد از میدان توپخانه شروع شده از سردر قزاقی و جلو مریضخانه دولتی و چهارراه حسن‌آباد گذشته به باغشاه می‌رسید (Shahriban, 1992b, p. 290).

تصویر ۵- چپ: سردر جدید میدان مشق

تصویر ۵- راست: سردر قدیم میدان مشق

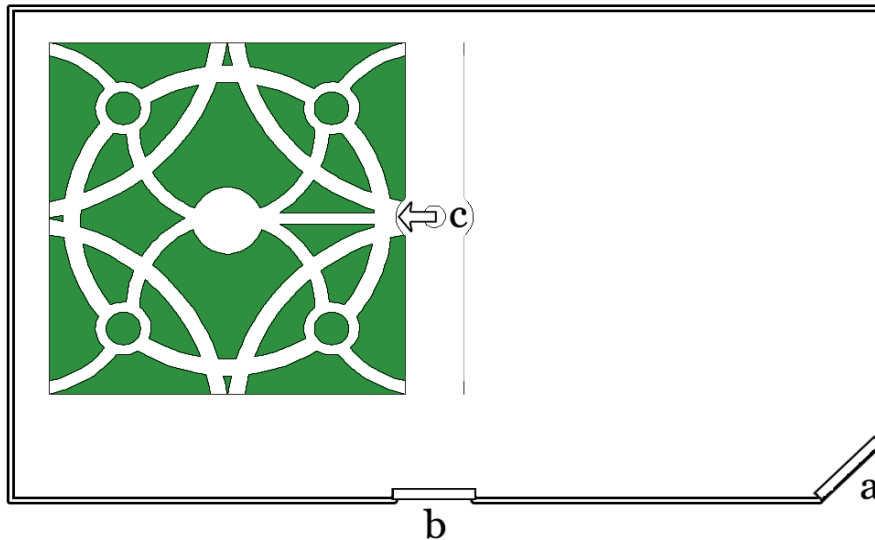
(Mokhtari & Behrouz, 2009, p. 8) (Mokhtari & Behrouz, 2009, p. 12)

تصویر ۶: باغ‌ملی تهران (عکس هوایی)

این پارک در محل میدان مشق ساخته شده بود. بنیاد میدان مشق که محل انجام تمرینات نظامی بود، ظاهراً در زمان فتح‌علی‌شاه نهاده شده و سپس در دوره ناصرالدین‌شاه بنای آن تجدید گردیده بود. در سال ۱۲۷۸ هـ.ق میدان مشق به صورت میدانی مربع شکل درآمد و دیوارهای مشتمل بر طاق‌نماهای آجری گرداگرد آن ایجاد شد و در سال‌های بعد بنایی به شیوه معماری روسی (در شمال آن) بنا گردید که مرکز قزاقخانه بود. تجدید ساختمان این میدان به کوشش میرزا محمدخان سپهسالار انجام گرفت. سردر قدیمی میدان مشق در محل تقاطع ضلع جنوبی و ضلع شرقی میدان قرار داشت (Mokhtari & Behrouz, 2009, p. 6). بنا به نوشته جکسن در پایان دوره قاجار این میدان کمتر مورد استفاده بود و بیشتر به یک میدان بلااستفاده تبدیل گردیده بود (Zoka & Semsar, 1989, p. 331).

تصویر ۷: باز ترسیم پلان باغ ملی تهران و موقعیت آن در میدان مشق بر اساس تصویر هوایی خادم (a) سردر قدیم میدان مشق - (b) سردر جدید میدان مشق - (c) ورودی باغ ملی

قبل از ساخته شدن باغ ملی، این میدان به زمین خاکی ای تبدیل گردید که جوانها در آن بازی الکترونیک و اواخر تمرین دوچرخه و موتورسیکلت می کردند. همچنین در آن بالن هواکرده نشان مردم می دادند و اولین بار در آن طیاره به هوا فرستاده و به تماشا گذارده شد (Shahriban, 1992b, p. 295). این مکان در اواخر نیز محل مسابقات اسب دوانی و دویدن بود. از نخستین اقدامات در مورد ساماندهی میدان مشق، ساخته شدن سردر جدید آن بود. سردر جدید در سال ۱۳۳۸ قمری در میانه ضلع جنوبی میدان مشق چند سال قبل از احداث باغ ملی ساخته شد. (تصویر ۵ - چپ و تصویر ۷) این سردر دارای یک باب دروازه اصلی و دو باب دروازه کوچک تر بود (Mokhtari & Behrouz, 2009, pp. 11, 13).

باغ ملی در واقع نخستین پارک عمومی در تهران است (Ettelaat, October 09, 1928) که از اسفندماه سال ۱۳۰۶ هجری قمری کار احداث آن آغاز گشت. در ۱۹ اسفند ۱۳۰۶، (به همراه خبر شروع به کار ساختمان پستخانه) روزنامه اطلاعات خبر تهیه نقشه برای یک باغ ملی عمومی در محل میدان مشق می دهد. در این اطلاعیه آمده است: "در نتیجه تصمیم تبدیل میدان مشق فعلی به باغ عمومی ملی، اداره بلدی در این چندروزه مشغول تهیه نقشه ساختمان آن است که پس از تصویب مقامات مربوطه شروع به ساختمان نمایند. نقشه مذکور اخیراً خاتمه و امروز تقدیم هیئت دولت شده است. از چند روز قبل هم مأمورین آن اداره مشغول خیابان بندی و هرس اشجار در اطراف آن می باشند" (Ettelaat, March 10, 1928). همین روزنامه در ۱۴ فروردین ۱۳۰۷ خبر از آغاز احداث باغ ملی تهران می دهد. در این اطلاعیه آمده است: اداره بلدی از چندی قبل مشغول احداث خیابان و غرس اشجار و تبدیل میدان مشق به باغ عمومی شده است. در این چندروزه نیز عده ای عمه و مأمور برای ساختمان محل مذکور گماشته شده اند (Ettelaat, April 03, 1928).

این پارک در مهرماه سال ۱۳۰۷ مورد بهره برداری قرار گرفت. تصویر ۷ باز ترسیم نقشه باغ ملی و موقعیت آن را در میدان مشق بر اساس تصویر هوایی آن نشان می دهد. روزنامه کیهان در ۱۷ مهر ۱۳۰۷ مقاله ای در مورد آغاز به کار باغ ملی به عنوان پارک عمومی در تهران به چاپ رساند. در این مقاله آمده است: "تا قبل از این باغی که در واقع تفرجگاه عمومی باشد وجود نداشت. این باغ در قسمت غربی میدان مشق از چندی به این طرف رسماً دایر شده و از عصر الی پاسی از شب گذشته، صدها مرد و زن در خیابانها و کنار باغچه های پر از گل و ریاحین و ازهار دیده می شوند که ایابا و ذهاباً قدم می زنند و گردش می کنند. باغ مذکور هنگام شب بر اثر تابش شعله های بی شمار چراغ برق چون روز روشن و با وجودی که نوزاد و هنوز پا به مرحله رشد و کمال نگذارده است، معذک مردم استقبال می کنند و به تفرج در آنجا اشتغال می یابند" (Ettelaat, October 09, 1928). این مکان پس از افتتاح محلی برای ایجاد خاطره های جمعی مانند برگزاری اعیاد و مراسم آتش بازی بوده است (Ettelaat, January 26, 1929).

در روزنامه اطلاعات ۱۹ اسفند ۱۳۰۶، در مورد امکاناتی که قرار بوده در این پارک احداث گردد، آمده است: "علاوه بر ساختمان مهمانخانه بلدی، محل نمایش و محل سینما، محل ورزش و غیره در آخر میدان هم که به خیابان سپه وصل می شود، دکاکین و مغازه های بزرگی ساخته خواهد شد که جزء مستغلات بلدی و به اجاره داده می شود. اجاره دکاکین

مذکور نیز به گل کاری و نگهداری باغ‌ملی (که چنانچه در نظر گرفته شده مطابق بهترین باغ‌های ملی و بلدی اروپا ساخته خواهد شد) اختصاص داده شده است. (Ettelaat, March 10, 1928) اما این امکانات هرگز در باغ‌ملی تهران احداث نگردیدند. چنانچه روزنامه اطلاعات ۱۷ مهرماه ۱۳۰۷ در مورد کاستی‌های آن پس از افتتاح می‌نویسد: "نمی‌دانم اولیاء بلدیة چه نظریاتی دارند و آیا این باغ‌ملی را به همین حال می‌گذارند و یا تکمیل خواهند کرد. آن باغ‌ملی را که نگارنده انتظار دارم و این محوطه پهناور میدان مشق سابق که حالا نصف آن باغ‌ملی و قسمت شرقی‌اش کما فی‌السابق به حال خود باقی است بیش از این‌ها باید محل استفاده واقع شود و حالا که به چنین اقدامی مبادرت شده صلاح در این است که این باغ‌ملی را بلدیة به یک باغ‌ملی مجلل و آبرومند آراسته و مهیا سازد. در همین ابتدا تأسیس باغ‌ملی سیاست از هر طریقی شده یک وجه کافی را در نظر گرفت و از اعتبار آن یک سلسله تشکیلات مفید و عام‌المنفعه را در باغ‌ملی به وجود آورد و در نتیجه هم یک رشته عوایدی را برای بلدیة از همان تشکیلاتی که داده می‌شود فراهم ساخت." پیشنهادهایی که در این مقاله آمده است عبارت‌اند از توسعه محوطه، ایجاد باغ‌وحش، میدان تنیس و فوتبال، یک بوفه، یک سینماتوگراف و یک مهمانخانه با امکانات سالن نمایش تئاتر و کنفرانس (Ettelaat, October 09, 1928).

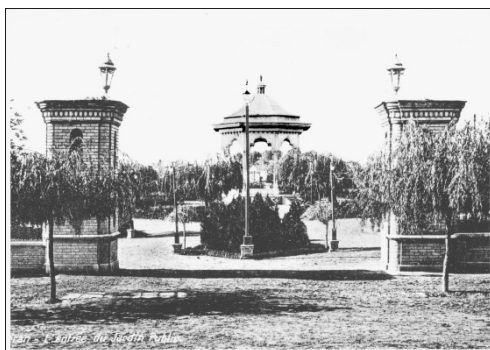
تصویر ۸: باغ‌ملی

(Baladieh, 1930, pp. 88, 89)

مهم‌ترین گیاهان این باغ عبارت بودند از: درخت کیش (نوعی شمشاد) که از رشت خریداری گشته و در باغ مذکور غرس گردیده بود و درخت بید (رجوع شود به عکس ۳). همچنین در این پارک به شیوه باغ‌سازی غربی اقدام به نصب مجسمه‌ای از رضاخان گردیده بود. در اطلاعیه روزنامه اطلاعات ۲۸ آذرماه ۱۳۰۷ آمده است: "جمعی از تجار مرکز بهطوری‌که قبلاً اطلاع داده بودیم حاضر شده‌اند برای ساختمان دو عدد مجسمه از اعلیحضرت همایونی که یکی در باغ‌ملی و دیگری در میدان سپه نصب نمایند، وجوهی جمع و به وسیله اداره قورخانه مجسمه‌ها را تهیه نمایند. اینک به طوری که اطلاع یافته‌ایم، تجار مذکور وجوهی جمع‌آوری نموده و منتظر وصول جواب عرضه که در خصوص ساختمان مجسمه ملوکانه تقدیم نموده‌اند می‌باشند که سپس دستور ساختمان مجسمه‌ها به اداره گورخانه داده شود" (Ettelaat, Decem-ber 19, 1928).

۹- چپ: سردر باغ‌ملی

تصویر ۹- راست: باغ‌ملی تصویر

(Baladieh, 1930, pp. 290, 291)

۶. تبارشناسی^{۱۴} باغ‌ملی

طراحی این پارک تفاوت آشکاری را با باغ‌سازی ایرانی نشان می‌دهد. استفاده از خطوط منحنی و دایره شکل، تقارن مرکزی، استفاده از یک عنصر با نام کیسک (کیوسک) در نقطه مرکزی باغ (تصویر ۸ و ۹)، عدم استفاده از عنصر آب، استفاده از مجسمه، استفاده از نیمکت (تصویر ۸)، عمومی بودن پارک، و غیر درون‌گرا بودن آن، استفاده از سردر و چراغ‌گاز برای روشنایی (تصویر ۹-چپ) از مهم‌ترین ویژگی‌های این پارک بودند.

جدول ۱: ویژگی‌های شاخص سبک‌های باغسازی تأثیرگذار بر باغ‌ملی

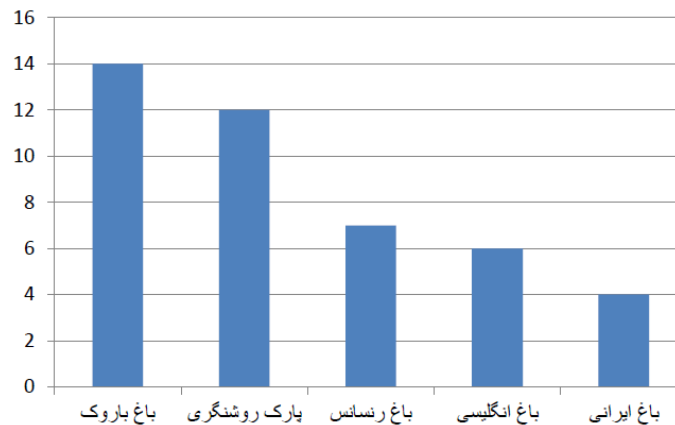
سبک باغسازی	ویژگی‌های شاخص
باغ ایرانی	استفاده از اشکال مربع یا مستطیل شکل، استفاده از محوربندی خطی، هندسه راست گوشه، کوشک در وسط باغ، بنای سردر به عنوان بیرونی، محصور، درون‌گرا، استفاده از آب و فواره و حوض در جلوی کوشک، کوشک در محل تقاطع دو محور، قرارگیری کوشک در نقطه‌ای مرتفع، خیابان‌بندی مستقیم الخط، الگوی دو محوری (مقاطع) یا سه محوری موازی، مسطح یا شیب‌دار با شیب ملایم، الگوی چهارباغ، تأکید بر محور طولی، وجود معابر باریک، استفاده از درختان مثمر و غیرمثمر، استفاده بیشتر از درختان مثمر و میوه، استفاده از گل‌های زینتی و دارویی، استفاده بیشتر از گل‌سرخ، کاشت درختان بلند در دو طرف محور اصلی، استفاده از درختان سایه‌دار، استفاده از یک جوی دائم اصلی، استفاده از آب شیب‌ها و سینه کبکی
باغ رنسانس	مبتنی بر هندسه، پلان مستطیل شکل، تقارن محوری مرکزی، طراحی در سراسیمی، تراس‌بندی شده، تسلط کامل بر مناظر اطراف، وجود مجسمه، استفاده از عنصر کلافرنگی، استفاده از آلاچیق، باغ عنصری محفوظ و عمدتاً در اطراف قصرها و ویلاها به عنوان فضای خصوصی، استفاده از گلدان‌های سنگی، استفاده از شمشاد، استفاده از گل‌های زینتی، جنگل‌کاری در باغ، استفاده از درختان بلوط، سرو، کاج، شاه‌بلوط، استفاده از پلکان‌های زیبا، استفاده از گیاهان جدید، استفاده از راه‌های مستقیم‌الخط، توجه به حرکت آب (آب‌گریل، آب‌تئاترال، آب‌سخنگو، سورپرایز آب)
باغ باروک	استفاده از هندسه پیچیده، تأکید بر نظم. تقارن محوری و مرکزی، ایجاد مراکز توجه در پایان راه، حرکت‌های خطی و مورب (سوپر پیوود)، ایجاد پرسپکتیو و دید افقی، باغ‌سازی عمدتاً در حیاط و فضای باز قصرها، محصور، استفاده از راه‌های مستقیم‌الخط، استفاده از مجسمه و عناصر معماری، هرس و غرس گیاهان، استفاده از دیوار سبز، کانال‌های عظیم در باغ، ایجاد باغچه‌های تزئینی (پارتر)، استفاده از گل‌های فصلی پاکوتاه، درختچه‌های پاکوتاه دائمی مانند شمشاد، استفاده از فواره و حوض، استفاده از ماسه‌ها با رنگ‌های روشن، راه‌سنی، سنگ‌های سیلیس
باغ انگلیسی	عدم وجود نظم هندسی، استفاده از نظم ارگانیک و طبیعی، باغ شبیه به بیشه طبیعی، استفاده از راه‌ها و خطوط منحنی، عدم تأکید بر تقارن و محور، زیبایی‌رمانتیک، دارای جنبه خصوصی بودن، استفاده از معابد و ساختمان‌های شبیه خرابه‌های آثار تاریخی در باغ، گیاهان تزئینی و غیرمثمر در کنار گیاهان مثمر، تأکید بر گل‌های فصلی، شمشاد، مجسمه، فواره، حوض، گلخانه، کاشت درختان خشک‌شده، ایجاد محدوده چمن‌کاری وسیع، ایجاد پستی و بلندی در باغ، ایجاد نهرها و دریاچه‌های مصنوعی با الهام از رودها و برکه‌های طبیعی، کشت متعادل درختان
پارک عصر روشنگری	حضور طبیعت و فضای سبز در شهرها، متمرکز شدن بر جنبه تفریحی و گذران اوقات فراغت، تأثیرپذیری از شهرسازی مدرن، استفاده بیشتر از خطوط منحنی و حذف گوشه‌ها، ایجاد فضاهای گشاده، عمومی بودن، توجه به مقیاس محله‌ای و شهری

جدول ۲: جدول تطابق ویژگی‌های باغ‌ملی با سبک‌های باغ‌سازی جهان

تطابق با شیوه باغ‌سازی	ویژگی باغ‌ملی
باروک پیشرفته، پارک روشنگری	استفاده از خطوط دایره‌ای و هندسی
باروک پیشرفته، پارک روشنگری، رنسانس	تقارن مرکزی
باروک (اولیه و پیشرفته)، پارک روشنگری، ایرانی	وحدت در کثرت
باروک، رنسانس، پارک روشنگری	استفاده از پلان مربع و تقسیم‌بندی شعاعی
پارک روشنگری	استفاده از میدان و بلوار در کنار پارک عمومی
باروک، انگلیسی اولیه	حرکت‌های خطی و مورب (سوپر پریود)
باروک، روشنگری، رنسانس	هرس درختان
باروک، پارک روشنگری، ایرانی	استفاده از علم ریاضیات برای سازماندهی
باروک، انگلیسی اولیه	استفاده از راه‌های گسترده
باروک پیشرفته، ایرانی	ساختمان متمرکز شده در مرکز
باروک، پارک روشنگری	ترکیب فضاهای متضاد ایستا و پویا
پارک روشنگری	ورود المان گیاهی به فضای شهری
باروک، پارک روشنگری، رنسانس	گیاه (شمشاد)
باغ غربی (انگلیسی و...)، ایرانی	گیاه (درخت بید)
باروک، انگلیسی، پارک روشنگری، رنسانس	مجسمه
انگلیسی، باروک، رنسانس	استفاده از اثر معماری به سبک غربی (ساختمان وسط باغ)
رنسانس، باروک، انگلیسی، پارک روشنگری	برونگرا
پارک روشنگری	عمومی

برای تبارشناسی باغ پس از جمع‌آوری داده‌های مربوط به باغ‌ملی، برای تحلیل داده‌ها، اطلاعات حاصل با سبک‌های معماری منظر جهان مقایسه شد و فراوانی‌های آن مورد شمارش قرار گرفت. جدول ۳ فراوانی تطابق ویژگی‌های باغ‌ملی را با سبک‌های مختلف باغ‌سازی (جدول ۱) نشان می‌دهد. برای این کار پس از طبقه‌بندی ویژگی‌های هر سبک بر اساس (Naima, 2006; Rouhani, 2010; Shahcheraghi, 2010; Turner, 2005) و شناسایی ویژگی‌های باغ‌ملی اعم از نوع گیاه، ساختار پلان، محوربندی باغ، استفاده از عناصر معماری، استفاده از سایر هنرها (مثل مجسمه‌سازی) درون‌گرا یا برون‌گرا بودن و مکان آثار معماری در باغ، این ویژگی‌ها با یکدیگر مقایسه شده و در نهایت جدول فراوانی تطابق ویژگی‌ها تشکیل گردید. ملاحظه می‌گردد که باغ‌ملی دارای بیشترین نزدیکی با شیوه‌های باغ‌سازی غربی اعم از پارک‌های عصر روشنگری و باغ‌سازی باروک پیشرفته می‌باشد.

جدول ۳: جدول فراوانی تطابق ویژگی‌های باغ‌ملی با سبک‌های باغ سازی

۷. جمع‌بندی

شکل‌گیری فضاهای سبز عمومی در شهرهای ایران، معلول عواملی است که آغاز آن را می‌توان همزمان با سایر تحولات معماری و شهرسازی ایران از اواسط دوره قاجار (دوره ناصرالدین‌شاه) به دنبال افزایش مراودات ایران با غرب جستجو کرد. این تعاملات به تدریج مفهوم فضای سبز و باغ سازی را در ایران دستخوش تغییر نمود و سبب شکل‌گیری برخی از باغ‌ها در تهران به شیوه باغ سازی غربی و همچنین استفاده از واژه پارک برای برخی از باغ‌های خصوصی گردید. با این وجود پارک شهری به مفهوم واقعی تا دوره پهلوی اول مورد توجه قرار نگرفت.

شکل‌گیری پارک‌های شهری در دوره پهلوی اول، معلول عوامل داخلی و خارجی مختلفی می‌باشد که بسیاری از آن‌ها ریشه در تحولات دوره قاجار داشته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به سفر ایرانیان به غرب، توصیف پارک‌ها در سفرنامه‌ها، حضور باغبان‌های خارجی در ایران، محصلین بازگشته از فرنگ، دگرگونی ساختار شهر و پیروی از شهرسازی غربی و احساس نیاز مردم عادی به وجود فضاهای سبز اشاره نمود.

اما اولین فضاهای سبز عمومی که ویژگی اصلی پارک‌ها یعنی عمومی بودن آن‌ها را داشتند، در دوره پهلوی اول ساخته شدند. این‌گونه فضاها را با عنوان باغ‌ملی می‌توان در شهرهایی چون تهران و قزوین ملاحظه نمود. در تهران این دوره دو باغ عمومی با نامهای باغ‌ملی و باغ فردوس وجود داشتند. باغ‌ملی نخستین پارک عمومی در تهران بود. با مطالعه ویژگی‌های باغ‌ملی می‌توان نتیجه گرفت که شیوه طراحی آن در راستای باغ سازی گذشته ایران نبوده و تحت تأثیر روش‌های طراحی منظر در باغ‌سازی باروک و پارک‌های روشنگری قرار داشته است.

1. Blenheim
2. Tuileries
3. Bonaparte
4. Valence
5. Dijon
6. Jardin Des Plantes
7. Bois De Boulogne
8. Hyde Park
9. Saint James
10. Regent's Park
11. Green Park
12. Jardin Anglais
13. Public Garden
14. Genealogy

References

- Abu-Taleb Khan, M. (1984). *Masir-E Talebi*. Tehran: Organization of Islamic Revolution Publications and Training.
- Amin-o-Doleh. (1982). *Safar-Nameh Amin-o-Doleh*. Tehran: Asatir.
- Baladieh. (1931, April & May). Report. *Baladieh*, 9 & 10.
- Baladieh. (1933, March). Report. *Baladieh*, 10(6).
- Baladieh. (1930, October). Report. *baladieh*, 9(4).
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). *Loghat-Naameh*. Tehran: University of Tehran.
- Dictionary, Oxford Advanced Learner's. (2003). *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Tehran: Jihade Daneshgahi.
- Ettelaat. (April 03, 1928). Bagh-Melli, Newspaper Article, *Ettelaat*.
- Ettelaat. (December 19, 1928). Bagh-Melli, Newspaper Article, *Ettelaat*.
- Ettelaat. (January 26, 1929). Bagh-Melli, Newspaper Article, *Ettelaat*.
- Ettelaat. (March 10, 1929). Bagh-Melli, Newspaper Article, *Ettelaat*.
- Ettelaat. (October 09, 1928). Bagh-Melli, Newspaper Article, *Ettelaat*.
- Habibi, Sayyed Mohsen. (1990). Government and Development of Tehran. *Environmental Studies* 15.
- Habibi, Sayyed Mohsen. (2006). *Intellectual Trends in the Contemporary Iranian Architecture and Urbanism*. Tehran: Cultural Research Bureau.
- Hajj Sayyah. (1984). *The Travel Diaries of Hâj Sayyâh*. Tehran: Nasher.
- Khadem, A. (?). Aerial photo of the National Garden: Personal Archive.
- Lampugnani, Vittorio Magnago. (2002). *Architecture and City Planning in the Twentieth Century* (L. E'tezadi, Trans.). Tehran: Shahid beheshti University.
- Mirmiran, S. H., & Etesam, I. (2009). *Contemporary Architecture of Iran: 75 Years of Public Buildings Experience*. Tehran: Payam Sima.
- Mokhtari, E., & Behrouz, S. (2009). *Portal of National Garden*. Tehran: Cultural Research Bureau.
- Naima, G. (2006). *Iran Gardens*. Tehran: Payam.
- Rouhani, G. (2010). *Designing Garden and Green Environment*. Tehran: Farhang Jameh.
- Salehifard, M., Khakpoor, B., Rafiy, H., & Tavangar, M. (2010). The Analysis of Social Dimension of Municipal Parks with an Emphasis on Citizens' Opinions (Case Study: Mashhad Metropolis). *Geographic Space*, 29.
- Shahcheraghi, A. (2010). *Paradigms of paradise*. Tehran: Jahad Daneshgahi.
- Shahriban, J. (1992a). *Old Tehran* (Vol. 3). Tehran: Moein.
- Shahriban, J. (1992b). *Old Tehran* (Vol. 1). Tehran: Moein.
- Soltani, M. (2007). Formation Process in Iranian Contemporary: from Garden to Park, the "Case study of Tehran". *Bagh-E Nazar*, 4(8).
- Soltanzadeh, H. (2003). From garden to Park. *Iranian Journal of Anthropology*, 1(4).

- Tahami, D. National Garden. Teharn Archive of Tahami Photogrammetry
- Turner ,T. (2005). *Garden History*. New York: Taylor & Francis e-Library.
- Zoka, Y., & Semsar, M. H. (1989). *Tehran in Pictures* (Vol. 1). Tehran: Soroush.